

**Biblioteka
LingVariów**

Tom 23

Słowiańska frazeologia gwarowa

**pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory**

**Uniwersytet Jagielloński
Wydział Polonistyki**

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

Biblioteka „LingVariów”

T. 23

Redaktor naukowy serii

Mirosław Skarżyński

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją

Macieja Raka i Kazimierza Sikory

Z prac Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego

Biblioteka „LingVariów” T. 23

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory

**Księgarnia Akademicka
Kraków 2016**

Recenzenci

prof. dr hab. Wiesław Boryś
prof. dr hab. Adam Fałowski
prof. dr hab. Stanisław Koziara
dr hab. Alicja Nowakowska, prof. UW.

Redakcja

Justyna Wójcik

Korekta

Karolina Bogacz i Magdalena Romanowska

Skład i łamanie

Małgorzata Manterys-Rachwał

Okładka

Paweł Sepielak

Publikacja dotowana przez Wydział Polonistyki UJ

ISBN 978-83-7638-738-3 (wersja papierowa)

ISBN 978-83-7638-739-0 (e-book)

<https://doi.org/10.12797/9788376387390>

© Wydział Polonistyki UJ oraz autorzy

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431 27 43, 12 421 13 87
e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:
www.akademicka.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
-------------	---

ZAGADNIENIA OGÓLNE

ANNA TYRPA, Co wiemy o frazeologii gwarowej w 2015 roku?	13
MACIEJ RAK, Czego nadal nie wiemy o frazeologii gwarowej?	31
KAZIMIERZ SIKORA, „Komu Pan Bóg rozum odbiera?” – czyli kilka uwag na temat pragmatyki przysłów	43
ОЛЕНА ВІТАЛІЇВНА ДЕХТЯРЬОВА, Щодо визначення поняття діалектна фразеологічна одиниця (на матеріалі художніх творів західноукраїнських письменників) ...	53

FRAZEOGRAFIA GWAROWA

FABIAN KAULFÜRST, Dolnoserbiska frazeologija. Aktualna żelabność mjazy rewitalizaciju rěcy a historiskeju frazeologiju	65
LIDIA PRZYMUSZAŁA, O problemach leksykograficznego opisu frazeologii w słownikach gwarowych (na przykładzie <i>Słownika gwar śląskich</i>)	75

FRAZEOLOGIA ŹRÓDŁEM WIEDZY O CZŁOWIEKU

MACIEJ RAK, Wartościowanie w animalistycznej frazematyce gwar polskiego Podtatrza	89
KATARZYNA KONCZEWSKA, Frazeologizmy i paremie białoruskich gwar grodzieńskich jako źródło rekonstrukcji obrazu świata mieszkańców wielonarodowościowego regionu	109
MAGDALENA DUDA, Ciało człowieka we frazeologii okolic Tarnowa	125
НАТАЛІЯ ХІБЕБА, Бойківські весільні фразеологізми: етнокультурне прочитання	137

SACRUM I PROFANUM

Галина Тимошик, Паремії зі святописемними антропонімами в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	157
EMIL POPŁAWSKI, Święty Mikołaj w polskiej gwarowej przestrzeni paremiologicznej. Głosa do kulturowego wizerunku biskupa Miry	183

RENATA DŹWIGOŁ , <i>Ś ciebie mo diobol pociechę</i> . O charakterze człowieka na podstawie frazeologizmów i paremii z pola leksykalno-semantycznego <DIABEŁ>	195
Ірина ЧИБОР , Етнокодуння міфологічних уявлень про чорта в українській діалектній фразеології	209
Зоряна Василько , Інтерпретація паремій із мікрообразом-символом <i>сонце</i> в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	219
Моніка Булава , Paralusz i inne „odmiany złośliwych diabłów”, czyli o związkach między chorobą a diabłem we frazeologii gwarowej.....	229

BIEDA

Ewa Młynarczyk , Językowy obraz pożywienia ludności wiejskiej w sytuacjach niedostatku materialnego (na przykładzie wybranych frazemów).....	253
Ілона Гумовська , Językowy obraz biedy w związkach frazeologicznych i paremiach o charakterze gwarowym	267

WSTĘP

W wydanej w 1978 r. *Encyklopedii wiedzy o języku polskim* pod redakcją Stanisława Urbańczyka można przeczytać, że frazeologia gwarowa:

jest znacznie mniej zróżnicowana i odbiegająca od jęz. literackiego niż słownictwo gwarowe. Stwierdzono np., że w gwarach malborskich tylko 5% stałych związków wyrazowych nie ma odpowiedników w jęz. literackim, podczas gdy wyrazów różnych od literackich jest około 25%. We frazeologii zdarzają się wyrazy poza tym w danej gwarze nieznanne, np. *chart* tylko w stałym połączeniu *głodny jak chart* (i *chart* rozumiany jako ‘ktoś bardzo głodny’) (s. 91).

Autor tej definicji, Marian Kucała, oparł ją na bardzo skromnej w tamtym czasie wiedzy o zasobie utrwalonych połączeń wyrazowych w gwarach. Niniejszy tom dowodzi, że frazeologia gwarowa jest już okrzepłą dziedziną dialektologii, ze znacznym dorobkiem naukowym. Szczegółowo omówiła go Anna Tyrpa w artykule *Co wiemy o frazeologii gwarowej w 2015 roku?*

Zagadnienia ogólne poruszyli ponadto Maciej Rak, Kazimierz Sikora i Olena W. Diechtiarowa. Pierwszy z badaczy wskazał, czego nadal nie wiemy o gwarowych związkach frazeologicznych, drugi zajął się pragmatyką przysłów, a O.W. Diechtiarowa scharakteryzowała aspekt teoretyczny frazeologii gwarowej – terminologię i kryteria odróżniania jednostek gwarowych od literackich.

W drugim dziale – *Frazeografia gwarowa* – znalazły się dwa artykuły. Fabian Kaulfurst przedstawił projekt słownika frazeologii dolnołużyckiej, w którym szczególne miejsce – ze względu na stan języka dolnołużyckiego (jest zaliczany do języków wymierających) – zajmują źródła historyczne. Z kolei Lidia Przymusza omówiła problemy opisu frazeologii w słowniku gwarowym na przykładzie *Słownika gwar śląskich* pod redakcją Bogusława Wyderki.

Dział *Frazeologia źródłem wiedzy o człowieku* obejmuje cztery artykuły. Ujęcie aksjolingwistyczne frazemów gwarowych z Podtatrza przedstawił M. Rak. Wychodząc z założenia, że frazeologia służy wartościowaniu, jest nośnikiem wartości i źródłem wiedzy o wartościach, badacz ten omówił wycinek ludowego sy-

stemu aksjonormatywnego. Frazeologię białoruskich gwar grodzieńskich scharakteryzowała Katarzyna Konczewska. Skupiła się zwłaszcza nad wieloetnicznością tego regionu. Antropocentryzm frazeologii był przedmiotem rozważań Magdaleny Dudy. Jak się okazało, znaczna część zgromadzonych przez nią gwarowych frazemów z okolic Tarnowa dotyczy człowieka, dokładniej rzecz ujmując, jego ciała. Z kolei Natalia Chibeba zajęła się etnolingwistycznym aspektem gwarowych frazemów dotyczących bojkowskiego wesela.

W dziale *Sacrum i profanum* znalazło się sześć artykułów. Halyna Tymoszyk omówiła frazemy zawierające antroponimy pochodzenia biblijnego zgromadzone w zbiorze *Galicysko-ruskich przysłów ludowych* Iwana Franki. Z tego samego źródła pochodzi materiał opracowany przez Zorianę Wasylko. Skupiła się ona na jednostkach z komponentem *słońce*, w których ujawniają się odniesienia do biblijnej historii stworzenia świata. Emil Popławski zajął się wizerunkiem św. Mikołaja utrwalonym w materiale paremiograficznym, a Renata Dźwigoł i Iryna Czybor omówiły frazemy z pola leksykalnego DIABEŁ. Pierwsza opracowała ten temat na materiale gwar polskich, skupiając się na tym, jak frazeologia z nazwami diabła jest wykorzystywana do opisu cech charakteru człowieka. Z kolei I. Czybor na materiale gwar ukraińskich scharakteryzowała diabła w koncepcji etnokultury. W dziale *Sacrum i profanum* znalazł się też artykuł Moniki Buławy. Zajęła się ona gwarowymi frazeologizmami z nazwami chorób, koncentrując się na analizie jednostek, które można interpretować jako wariantywne w stosunku do związków z rzeczownikiem *diabeł* lub jego synonimami. Taka wariantywność jest możliwa m.in. ze względu na wspólne dla obu klas nazw negatywne nacechowanie.

Ostatni dział, *Bieda*, obejmuje dwa artykuły. Ewa Młynarczyk omówiła językowy obraz pożywienia ludności wiejskiej w sytuacji niedostatku materialnego, a Ilona Gumowska zajęła się językowym obrazem biedy.

Publikacja niniejszego tomu, prócz możliwości oceny rzeczywistego, wcale już nie małego dorobku frazeologii gwarowej i konfrontacji różnych stanowisk badawczych w tej dziedzinie, otwiera także pole do refleksji ogólniejszej natury. Niewątpliwie najważniejszą kwestią jest pilna potrzeba gromadzenia, należytego udokumentowania i opisanie zasobu gwarowych frazeologizmów i paremii. Z dzisiejszego punktu widzenia stanowią one najcenniejszy składnik językowego obrazu świata wsi, zachowujący w sobie duchowe jądro tradycyjnej kultury agrarnej i jej aksjosfery. Jest to jednocześnie obraz coraz mniej wyrazisty i coraz trudniejszy do interpretacji, głównie za sprawą ogólnie znanych poważnych zmian kulturowo-cywilizacyjnych na wsi. Prace zamieszczone w tomie przekonują, że mimo trudności można osiągnąć interesujące wyniki naukowe.

W związku z powyższym warto zwrócić uwagę na podnoszoną zgodnie potrzebę tworzenia dialektologicznych opracowań słownikowych, koncentrujących się na szeroko rozumianej frazematyce gwarowej. Wobec cofania się oraz niwelacji gwar i dialektów problem ten zyskuje wymiar diachroniczny. Eksploracja

materiałów dawnych nie powinna być jednak argumentem za ograniczaniem opisu leksykograficznego do samej dokumentacji źródłowej i ogólnej klasyfikacji tematycznej. Jest to ważne także ze względu na wzrost zainteresowania gwarami; obserwuje się nawet próby ich rewitalizacji. W takiej sytuacji gwarowy słownik frazeologiczny musi być opracowaniem łączącym walor naukowy z poznawczym i dydaktycznym. Stawia to również szczególne wymagania wobec stosowanych definicji. W gronie autorów poruszających tę problematykę znaleźli się uczeni o znacznym dorobku w tym zakresie, co naukowej dyskusji nadało pożądany rzeczowy i materiałowy charakter.

Na koniec jeszcze jedna uwaga. Uważna lektura poszczególnych tekstów przekonuje do potrzeby rewizji dość rozpowszechnionego przeświadczenia o istotnej odrębności wiejskich paremii w stosunku do zasobu ogólnopolskiego. Wyjawszy bogaty zbiór tzw. prognostyków (przysłów meteorologicznych, agrotechnicznych), należy mówić raczej o wspólnej podstawie etnicznego doświadczenia, identyfikowanej z ludową, obiegową mądrością, której z powodzeniem szukać można także w innych niż polska kulturach słowiańskich. W ten sposób lepsze uzasadnienie znajduje istotna w opisie naukowym przesłanka wyższości ujęcia onomazjologicznego w opracowaniu paremiologicznym (por. dwa teksty poświęcone *biedzie* w niniejszym tomie).

Pozostaje wyrazić nasze przekonanie, że choć optymistycznie należy ocenić wzrost zainteresowania frazeologią gwarową i rosnący dorobek naukowy w tej dziedzinie, to ciągle pozostaje ona zachęcającym i pełnym rozmaitych wyzwań obszarem badań.

Maciej Rak
Kazimierz Sikora

Zagadnienia ogólne

ANNA TYRPA
INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO PAN, KRAKÓW

CO WIEMY O FRAZEOLOGII GWAROWEJ W 2015 ROKU?

1. Uwagi wstępne

W 1985 roku ukazał się mój artykuł pod tytułem *Co wiemy o frazeologii gwarowej* (Krawczyk 1985). Tematyka obecnej konferencji zachęciła mnie do postawienia tego samego pytania po 30 latach. Zanim przystąpię do odpowiedzi na powyższe pytanie, pragnę wyjaśnić, o czym będę, a o czym nie będę mówić.

Przedstawię stan badań nad frazeologią gwarową, poczynsz od 1985 r.

Zajmę się tylko polską frazeologią gwarową – sprawozdanie z prac nad frazeologią gwarową innych języków wymaga osobnej uwagi.

Przedmiotem mojego zainteresowania czynię jedynie gwary wiejskie. W ciągu minionych 30 lat pojawiło się tyle opracowań na temat frazeologii regionalnej i miejskiej, że trzeba się nimi zająć odrębnie.

Kaszubszczyzna zostanie uwzględniona, ponieważ język kaszubski został ogłoszony językiem regionalnym w roku 2005, czyli zaledwie 10 lat temu. W poprzednich 20 latach (1985–2005) uważano go za dialekt, a więc frazeologia kaszubska była traktowana jako część polskiej frazeologii gwarowej.

Jeśli chodzi o zakres pojęcia frazeologii, to rozumiem je szeroko, z uwzględnieniem przysłów. Właściwie tytuł mojego wystąpienia powinien brzmieć *Co wiemy o frazematyce gwarowej w 2015 roku?*, ale pozostawiłam termin „frazematyka”, żeby był paralelny do poprzedniego¹. Wprawdzie teoretycznie wiadomo, czym różnią się przysłowia od związków frazeologicznych, ale w praktyce i autorzy słowników, i badacze często traktują obie kategorie jako jeden zbiór².

¹ Termin „frazematyka” wprowadził do językoznawstwa polskiego Wojciech Chlebda (1991).

² Przykładem jest NKPP, w której przysłowia nie są oddzielone od owych wyrażeń przysłowiowych, czyli po prostu – frazeologizmów. Drugi przykład znajdujemy we wstępie do książki *Mądrość jako wartość w przysłowiach ludowych*, gdzie Natalia Szydłowska pisze:

I jeszcze jedno ograniczenie w moim przeglądzie. Otóż jest wiele prac, których autorzy przytaczają, a nawet analizują frazeologizmy gwarowe, ale nie stanowią one jedyne go przedmiotu badań. Ich obecność nie jest też sygnalizowana w tytułach opracowań. Te prace pominię. Przedstawię tylko publikacje, w których frazeologia gwarowa stanowi centrum zainteresowania badacza.

Oczywiście mój artykuł z 1985 r. nie był jedyną próbą podsumowania dokonań w dziedzinie polskiej frazeologii gwarowej. Wymienię kilka następnych. Jerzy Treder w obu swoich książkach o frazeologii kaszubskiej umieścił podrozdziały zatytułowane *Stan badań* (Treder 1986: 8–10; 1989a: 12–13). Ogłosił też artykuł *Nowa dziedzina badawcza: frazeologia gwarowa* (1991). Kolejne zbiorcze potraktowanie tematu zawdzięczamy Arturowi Czesakowi (1998). *Stan badań nad polską frazeologią gwarową* przedstawiła również Lidia Przymuszała (2011). Szkoda, że ten artykuł ukazał się w czasopiśmie czeskim; zapewne dotarł do niewielu polskich językoznawców. Ostatnim znanym mi podsumowaniem jest rozdział *Zarys stanu badań* w monografii Emila Popławskiego (2014: 8–12). Na zakończenie wstępu zacytuję opinię Iwony Kosek, która w artykule *Frazeologia i frazeografia polska w badaniach po 1989 roku* (2015) pisze:

W zestawieniu z pracami wcześniejszymi po 1989 r. słabszy wydaje się nurt badań nad frazeologią gwarową (zwieńczony pod koniec lat osiemdziesiątych monografią A. Krawczyk-Tyrpy (1987)), konsekwentnie rozwijany zwłaszcza w pracach Jerzego Tredera (2005) i Macieja Raka (2007) (Kosek 2015: 46).

Niniejszy przegląd ułatwi ustosunkowanie się do powyższej oceny, a może wskaże luki w naszej wiedzy o frazeologii dialektów polskich.

Referując stan badań, należy przyjąć jakiś schemat opisu, np. chronologiczny lub tematyczny. Tym razem zdecydowałam się na układ geograficzny. Przedstawię kolejno dokonania w zakresie frazeologii gwarowej śląskiej, małopolskiej, mazowieckiej, wielkopolskiej i kaszubskiej. Następnie omówię prace dotyczące kilku dialektów, gwar używanych poza Polską i w końcu te, które dotyczą wszystkich dialektów, czyli całego obszaru gwarowego w Polsce i za granicą.

„Badania te miały ukazać, jakie to ważne wartości ludzkie są preferowane w jednych z najtrwalszych w kulturze ludowej nośnikach pamięci, tj. w przysłowia i w bliskich przysłowiom wyrażeniach, zwrotach, porzekadłach, maksymach, sentencjach itp. (dalej wszystkie je określam mianem «przysłowie»)” (Szydłowska 2008: 5).

2. Śląska frazeologia gwarowa

Śląsk jest jedynym regionem Polski, który może poszczycić się swoim słownikiem frazeologicznym. Jest to *Słownik frazeologizmów i typowych połączeń wyrazowych w gwarach śląskich* L. Przymuszały (SFŚl) z 2013 r. Słownik jest duży, liczy 503 strony, na których zamieszczono prawie 7 tys. haseł (6947), do czego dochodzi wiele wariantów. Hasłami są całe frazeologizmy, a nie wybrane z nich wyrazy (co było praktyką leksykograficzną do niedawna). Układ haseł jest alfabetyczny. Autorka wykorzystała wszystkie dostępne źródła z wszystkich rejonów Śląska. Ukazanie się tego słownika poprzedziła publikacjami *Śląska frazeologia gwarowa – rekonesans badawczy* (2011d) i *O koncepcji „Słownika frazeologizmów i typowych połączeń wyrazowych w gwarach śląskich”* (2012a). Zebrany przez siebie bogaty materiał Przymuszała wykorzystała do opracowania szeregu artykułów odsłaniających fragmenty językowego obrazu świata Ślązaków w zakresie: narodzin i śmierci (2007a), chorób psychicznych (2009), etykiety językowej (2008, 2011a), użycia siły we wzajemnych relacjach (2007b), chodzenia jako ważnego elementu życia (2014b) i picia alkoholu (2011b, 2012b, 2013a, 2013b).

Słownik gwary śląskiej Andrzeja i Ilony Czajkowskich oraz Andrzeja i Doroty Klukowskich (1996) również zawiera część, w której zgromadzono frazeologizmy, np. *iść z rożkami* ‘iść do położnicy z prezentem z okazji urodzenia dziecka’ (s. 158); *za nieboszczki Polski* ‘przed II wojną’ (s. 163).

Autorzy *Małego słownika gwary Górnego Śląska* – Bożena Czastka-Szymon, Jerzy Ludwig i Helena Synowiec (2000) – umieścili w jego części wstępnej rozdział *Frazeologia* (s. XXXII–XXXIV). Chociaż słownik ten wszedł do kanonu źródeł słownika Przymuszały, nie wszystkie jednostki zostały z niego wyekscerpowane, np. „Wobec osoby, która udaje, że nie jest zorientowana w jakiejś sprawie, Ślązak użyje zwrotu: *Niy lyj się żurym!*” (s. XXXII).

W omawianym tu okresie ukazały się także dwa artykuły Anny Pospiszyl(owej) (1995, 2000), dotyczące frazeologizmów cieszyńskich. Jeden z nich wyjaśnia wykrzyknienie o charakterze ostrzegawczym *Boże opar* (synonimiczne wobec *Boże uchowaj!*) jako wynik leksykalizacji formy 2. osoby trybu rozkazującego, por.: *opatrz* → *opatr* → *opar* (Pospiszylowa 1995). Tytuł drugiego artykułu to *Rzeczownik pies jako podstawa derywacyjna oraz człon kompositów i frazeologizmów w gwarze cieszyńskiej* (Pospiszyl 2000).

Pewnej grupie przysłów ze Śląska Cieszyńskiego artykuł poświęciła też Jadwiga Wronicz (2006).

